

AYDINLANMA*

Ahmet ARSLAN

Aydınlanma, Rönesans veya Hümanizma gibi bir anlama sahiptir. O, hem tarihte gerçekleşmiş belli ve özel bir harekete, bir tarihsel olaya işaret eden bir kelime, hem de harekette mevcut olan bazı özellikleri şu veya bu ölçüde, şu veya bu anlamda taşıdığı düşünülen her türlü benzeri harekete verilen genel bir ad, bir cins isimidir. Özel tarihsel olarak bu kelime XVIII. yüzyıl Batı Avrupa dünyası için kullanılır. Daha genel olarak ise örneğin Milattan önce V. yüzyıl'da Atina'da, özellikle Sofistler tarafından yaratılmış olan kültürel-felsefi harekete, tabii bu arada benzeri her türlü harekete bu ad verilir. Bu anlamda olmak üzere yine örneğin içinde bulunduğumuz yüzyılda bir Türk Aydınlanması'ndan bahsetmek mümkündür; birçokları gibi bence de Tanzimat'la başlayan, Cumhuriyet'le birlikte yoğunluk kazanan ve zamanımızda da daha büyük bir hızla devam eden bir Türk Aydınlanması'ndan. Yine bu anlamda olmak üzere örneğin bir Arap Rönesansı'ndan da bahsetmek mümkündür ve nitekim de böyle bir deyim mevcuttur. Aydınlanma deyimini her iki anlamında (özel tarihsel-genel zihinsel) kendisinden türemiş olan sıfatlarının da temelindedir: *Aydınlanmacı* zihniyet veya *Aydınlanma* zihniyeti.

Öte yandan tarihsel olarak da tek bir Aydınlanma'dan bahsetmek mümkün değildir; çünkü İngiltere'deki Aydınlanma, Fransa'dakinden farklıdır, Fransa'daki de Almanya'dakinden. Ulusların özel kültürel-siyasal şartları, özel dehalari aynı bir hareketi veya kurumu her zaman farklılaştırma sonucunu doğurur. Örneğin İngiliz Aydınlanması daha çok deneyci bir özellik göstermesine karşılık, Fransız Aydınlanması özü itibariyle akılcıdır. Gökberk'in güzel bir biçimde ifade ettiği gibi "İngiliz Aydınlanması'nın" daha çok sakin bir bilimsel

* 1990-1991 Öğretim yılı güz döneminde, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde, yüksek lisans ve doktora sınıflarında verilmiş olan konferansın metnidir.

araştırma havası içinde gelişmesine karşılık, Fransız Aydınlanması ihtiraslı bir savaş felsefesidir. Kışkırtıcıdır, inkârcıdır, kendisine büyük güveni olduğu için dogmatiktir"¹, hatta bağınazdır. Bundan dolayı da bir bakıma Aydınlanma'nın karakteristiği olan bu çizgilerin en kesin gerçekleştirilmesinin Fransa'da olduğundan (Fransız İhtilali düşünülün) bahsedilebilir. Yine zaman bakımından İngiliz aydınlanması, Fransa'dakinden önce gelir ve Fransız Aydınlanması'na hem kaynaklık eder, hem de onu hiç olmazsa başlangıçlarında (Montesquieu ve Voltaire) büyük ölçüde etkiler. Alman aydınlanması ise hem zaman, hem de önem bakımından her ikisinden de sonra gelir. Bunun da nedeni genel olarak XVIII. yüzyıl Almanya'sının zamanın İngiltere ve Fransa'sına göre her bakımdan (siyasal, ekonomik, kültürel) daha geri oluşudur.

Her büyük zihinsel tarihi olay veya dönem gibi Aydınlanma hareketinin de başlangıç tarihini sıkı bir şekilde tayin etmek mümkün değildir. Tabii aynı şekilde onun bitiş tarihini de tam olarak tesbit etmek söz konusu değildir. Bu sonuncu ile ilgili olarak Aydınlanma'nın bir bakıma veya belli ülkelerde ta zamanımıza kadar devam ettiğini söylemek mümkündür. Bunu söylerken kastettiğimiz Aydınlanma tarafından ilk defa ortaya atılan veya özellikle vurgulanan birtakım kavramların, idelerin veya değerlerin, örneğin akılcılık, dinsel özgürlük, hoşgörü, ılerleme vb. değerlerin varlıklarını ta zamanımıza kadar devam ettirmesi ve kültürümüzün bir parçası halini almış olmasıdır. Onun başlangıç tarihini de aynı şekilde daha gerilere, belli bir anlamda Rönesans'a, Hümanizma'ya, Reformasyon'a, daha kısa deyişle Ortaçağ'ın çözülmeye başlaması dönemine geri götürmek mümkündür. Ancak tabii gene de Aydınlanma'nın karakteristiğini oluşturan şartlar ve nitelikler bakımından onu esas itibarıyla XVIII. yüzyıl Avrupa'sında, Batı Avrupa'sında ortaya çıkan bir hareket olarak nitelendirmek doğru olacaktır.

Aydınlanma hareketinin temsilcileri kimlerdir? Belli başlı isimler olarak İngiltere için özellikle belki bu hareketin başlatıcısı olarak nitelendirilmesi mümkün olan Locke başta olmak üzere Newton, Hume;

¹ Macit Gökberk, "Felsefe Tarihi, İst. 1961, s. 366.

Fransa için başta Montesquieu, Voltaire olmak üzere genel olarak Ansiklopedistler, yani Diderot, d'Alembert, de la Mettrie, d'Holbach ve benzerleri; nihayet Almanya için de C.Thomasius, C.Wolf, M.Mendelson, Lessing ve hatta Kant zikredilebilir.

XVIII. yüzyıl Aydınlanması, yalnız Aydınlanmacı filozofların değil, aydınlatılmış veya aydın hükümdarların da varlığına tanıklık eder. Bunların içinde en ünlüleri bilindiği üzere II. veya Büyük Frederik ve Rus çariçesi Katerina'dır. Bunların filozoflarla ilişkileri de çok ilginç ipuçları verir (Bu arada Atatürk de hiç şüphesiz bu aydın yöneticiler veya liderler zümresi içinde mütalaa edilmesi mümkün bir kişidir. Bu bizi ayrıca yine Türk Aydınlanması ile Batı Aydınlanması arasındaki ilginç bir diğer benzerliğe götürür).

Aydınlanmanın bir diğer özelliği, Aydınlanmacı filozofların veya düşünürlerin genellikle sistemli düşünürler olmalarından çok büyük yazarlar olmalarıdır. Bunlar yazılarında milli dillerini kullanarak düşüncelerinin geniş çevrelere hitap etmesini sağlarlar. Felsefenin geniş çevrelerin eğitim ve yetişmesinde yer alması da XVII' yüzyıl ve bu hareketin bir başka özelliğidir. Bu anlamda özellikle Ansiklopedistler hem Aydınlanmanın tipik bir temsilcileridirler, hem de onların mantıkî bir sonucunu teşkil ederler. Bu bağlamda olmak üzere Voltaire bir filozof olmaktan çok edebiyatçıdır. Roussueau da siyaset, eğitim, kültür felsefesi alanındaki büyük etkisine rağmen bir sistem kurucu filozof olmaktan çok bir yazardır. Burada önce yazarın kendisini aydınlatması, kendisinin aydınlanması, sonra geniş halk kitlelerini aydınlatması söz konusudur. Voltaire'in bazı broşürlerinin yüzbinlerce bastığı hesaplanmaktadır². Hareket derinlikten çok genişliğine bir harekettir. Yüzyılın fikir kulüpleri, ödüllü yarışmalar, salon tartışmaları, ansiklopedi yayıncılığı onun rengini verir. Bunun için de bu yüzyıla "filozoflar yüzyılı" denir (ve filozoflar tarafından çevrelenen, aydınlatılan aydın yöneticiler yüzyılı) 1648 ve 1688 İngiliz İhtilalleri, 1789 Fransız İhtilali ile siyaset ve tarih sahnesine çıkacak olan *halk*, Aydınlanma hareketinin kendisine yöneldiği, kendisine hitap ettiği esas kitledir. Bilgiyi halka yaymak, geniş çevrelere tanıtmak da, buna paralel olarak, Aydınlanmacıların ana kaygılarıdır.

² Will Durant, *Felsefe Kılavuzu*, Çev. Ender Gürol, İst. 1973, s.214.

Şimdi Aydınlanmanın bazı temel özelliklerinden söz edebiliriz. Onun herhalde en temel özelliği, XVII.yüzyılın doğa bilimlerinde o kadar başarılı olduğu görülen aklın, doğal aklın, bilimsel aklın veya bilimsel bakış açısından doğa biliminden insana, insanın toplumsal-kültürel hayatına ve kurumlarına çevrilmesidir. XVII. yüzyıla gerek doğa bilimlerinde (Galile, Newton, Harvey), gerekse felsefede (Descartes, Spinoza, Leibniz, Hobbes) büyük buluşlar yapmak, büyük sistemler geliştirmek anlamında başarısını ortaya koyan insan aklı bu başarılarında da teşvik ve cesaret bularak insanî alana dönmekte ve bu alanı da kendi ışığı ile aydınlatabileceği ümid ve görüşünü doğurmaktadır. Tabii bu alanda da en dikkati çeken, en problematik olan konular da din ve siyasetle ilgili konulardır. Bundan dolayı da o öncelikle bu konular üzerine büyük bir cesaretle yürümekte ve bu problemlere zamanımıza kadar varlığını ve değerini koruyan bir takım çözümler getirmektedir. Bu konuda da yine özellikle Fransız Aydınlanması daha radikalist bir tutumu sergilemektedir. Fransız Aydınlanması haklı olarak işaret edilmiş olduğu gibi esas olarak dinsel kurumlar ve dinin kendisine karşı bir tutumla, politik sistem veya sistemlere karşı bir tutum olarak kendisini ortaya koyar³. Bu de bu konuşmamızda özellikle bu iki nokta üzerinde duracağız.

Önce dinle ilgili tutumdan söz edelim. Genel olarak söylemek gerekirse Aydınlanmacı filozofların, özellikle Fransız Aydınlanmacılarının tümü Kilise'ye, ruhban sınıfına karşıdır. Çoğunluğu Hıristiyanlığın da kendisine karşıdır. Ancak hepsi dinin kendisine karşı değildir. Örnek vermek gerekirse onların içinde de la Mettrie veya d'Holbach gibi tanrıtanımazlar vardır⁴. Ama Voltaire, Fontenelle, Rousseau kesinlikle Tanrıya inanırlar. Diderot, "Başarı ve Erdem Üzerine" adlı yapıtında "bir kelebeğin kanadı, bir sineğin gözünün tanrıtanımazcıyı ezmek için yeterli olduğu"nu söyler⁵. Aydınlanmacıların görüşünü "mevcut toplum, devlet, kilise, aile ve okul tarafından kabul edilmiş olan bir Tanrı'yla savaşıyor ve bu Tanrı'yı reddeden bir toplumsal tanrıtanımazcılık"⁶ olarak nitelendirmek belki daha doğru olacaktır.

³ Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi, Aydınlanma*, Cilt VI, Bölüm 1, Çev. Aziz Yardımlı, İst. 1989, s.12

⁴ De la Mettrie ve d'Holbach'ın genel olarak düşünceleri, özel olarak din, kilise ve Hıristiyanlık hakkındaki görüşleri ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. F.A.Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, Cilt I, Çev. Ahmet Arslan, II.baskı, Ankara, 1990, s.222-273.

⁵ A.g.e., s. 209

⁶ Aynı yer

Öte yandan onların çoğunluğunun Newton'un da inanır görüldüğü genel olarak yaradancılık (deisme) adı ile adlandırılan bir görüşün taraftarı olduklarını söylemek gerekir. Bu, akıllı ve bilinçli bir Tanrı'nın dünyayı yaratmış olduğu, ancak daha sonra onun işleyişine karışmadığı, onu iyi bir usta veya makinist gibi kendi ayakları üstünde çalışır bir biçimde tuttuğu veya bıraktığı görüşüdür. Bu, bu zamanın bilimine uygun, mucizelerin, yani Tanrı'nın dünyaya doğaldışı müdahalelerinin varlığını reddeden bir Tanrı anlayışdır. Öte yandan yine o, insanın doğal yetileriyle, doğal aklıyla, aklının doğal ışığıyla kendisine erişilmesi mümkün; hakkında bilgi edinmek için vahyedilmiş dinleri, kurumları gerektirmeyen bir doğal din anlayışdır. Nitekim bu tür bir doğal dini savunur gibi görünen Müslüman filozof İbni Tufeyl'in bu konuya ilişkin "Hayy ibni Yakzan" adlı eseri bu yüzyılın sonlarına doğru defalarca Latince ve İngilizce'ye çevrilmiş ve Kilise'ye, müesses dinlere karşı verilen savaşta bir cephanelik ödevi görmüştür⁷.

Aydınlanmacıların din ve Tanrı ile ilgili görüşlerini şöyle bir yelpaze içinde sıralamak mümkündür: "Tanrıtanımazlardan oluşan bir devlet, tümüyle mümkündür" (P.Bayle); "Böyle bir şey yalnız mümkün değildir, aynı zamanda tercih edilirdir" (de la Mettrie); "Çünkü Tanrı inancı her türlü insanî sefalet ve bozukluğun ana kaynağıdır" (d'Holbach); "Gerçekten de Tanrı eğer kendisine inananların düşündükleri gibi bir varlık ise, böyle bir Tanrı'nın olmaması daha iyidir" (Diderot; ancak unutmayalım ki Diderot *insanların kendisine inandıkları Tanrı'nın böyle bir Tanrı olduğunu söylüyor*. Yoksa o böyle bir Tanrı'ya inanmıyor, yukarıda söylediğimiz gibi o, deist anlamda bir Tanrı kavramını paylaşıyor); "Eğer Tanrı olmasaydı, onu yaratmak gerekirdi. Eğer Bayle'in yönetmek zorunda kalacağı üçyüz kişilik bir köyü olsaydı, ertesi gün Tanrı'yı isterdi" (Voltaire; ancak yine unutmayalım ki bu da Voltaire'in Tanrı'yı halkın terbiye edilmesi için isteyen bir "iki yüzlü" insan olduğu anlamına gelmiyor. Voltaire'in kendisi alemdeki gayelilikten, düzenden hareket ederek bu düzenin koyucusu olan akıl ve irade sahibi bir varlığın varlığına inanıyor)⁸.

Belki Kant'ın Tanrı'yı ahlâkın istediği, talep ettiği hakkındaki ünlü görüşünü de bu yönelim içine katmak gerekir.

⁷ Geniş bilgi için şu makaleye bkz. G.A.Russey, The Impact of İbn Sina via Hayy İbni Yakzan, *Uluslararası İbni Sina Sempozyumu*, 17-20 Ağustos, Ankara, 1984, s.307-315

⁸ Lange, *Materyalizmin Tarihi*, s.203, 259 vd.

Şimdi bütün bu farklı görüşlerde ortak olan, onları birbirleriyle birleştiren bir şey vardır ki asıl onun üzerinde durmak gerekir: Görüldüğü gibi burada artık Tanrı bizzatihi kendisi için değil, toplum, devlet ve ahlakla ilgili işlevi açısından tartışma konusu yapılmaktadır. Yani burada geri planda varlığını belli eden şey, insan için, pratik hayat için, devlet, toplum, ahlak düzeni için Tanrı'nın gerekli olup olmadığı ve ne tür bir Tanrı'nın bu işlevi yerine getirmekte daha tatmin edici veya etmeyici olduğudur. Bu şüphesiz arkasından ikinci bir noktayı getirecektir; ahlâkın artık dinden kopuşu noktasını. Ahlâk için Tanrı'nın gerekli olup olmadığı meselesini tartışmaya açmak, O'nun gerekli olmayabileceği ihtimalini de tartışmaya açmak demektir. Nitekim burada yavaş yavaş dinden bağımsız, deyim yerindeyse "layık" bir ahlâkın gündeme gelmesi sürecinin başlangıcında, hatta içinde bulunmaktayız. Makyavel'le birlikte siyasetin dinden kopuşuna şahit olan Avrupa, Aydınlanma ile birlikte artık ahlâkın da dinden kopuşuna tanıklık edecektir. Bayle'in yukardaki cümlesini "tanrıtanımazlardan oluşan bir toplum düzeni, bir ahlâk düzeni pekâla mümkündür" şeklinde de anlayabiliriz. Nitekim bu yolda ilerleyen Kant bu yüzyılın sonunda bir yandan özgürlük, ölümsüzlük gibi insani taleplerin bir Tanrı kavramını talep ettiğini söylerken öte yandan ödev, iyi niyet, vicdan kavramına dayalı tam otonom bir disiplin olarak ahlâk bilimini tesis etmeye çalışacaktır.

Aydınlanmanın siyaset konusundaki tutumuna gelince, o da din konusundaki tutumuna benzer. Özellikle yine Fransa'da, yani İngiltere'ye göre siyasi sistemin daha tutucu, daha geleneksel olduğu ülkece eski rejime karşı yöneltilen eleştiriler doğal olarak daha şiddetli ve daha yıkıcıdır. Siyasetin dinden ayrılma süreci yukarda da işaret ettiğimiz gibi diğer paralel gelişmelerle birlikte Makyavel'den itibaren başlamış ve XVII.yüzyıl İngiltere'sinde hemen hemen tamamlanmıştır. Bu da özellikle iki büyük isim, Hobbes ve Locke sayesinde mümkün olmuştur.. Bilindiği gibi her ikisinin de ana problemi egemenliğin temellendirilmesi ve meşrulaştırılması problemidir: Devlet niçin vardır? Gücünün, iktidarının kaynağını nereden alır? Bu gücün sınırları nelerdir? Bu ve benzeri sorulara XVII.yüzyıl İngiltere'sinin verdiği cevaplar devletin, iktidarın artık geleneksel-dinsel modelle açıklanmasının kesinlikle mümkün olmadığını göstermiştir: Toplum ve devlet insanın tabii özelliklerinden, tabii yeti ve ihtiyaçlarından çıkmıştır ve yine in-

sanın tabii ihtiyaç ve arzularına cevap verir. Egemen olan, kendi aralarında yaptıkları sözleşme ile tabiat durumundan sivil duruma, toplum durumuna geçen halktır. Egemenlik kayıtsız, şartsız bu sözleşmeyi yapan halka aittir ve devlet bu halkın kendini koruma ve devam ettirme iradesinin yalnızca bir aletidir. XVIII. yüzyıl Fransa'sı ise bu düşünceler veya bu düşüncelerin pratik hayata geçirilmesi bakımından İngiltere'den bir yüzyıl geridir. Nitekim Fransızlar ihtilallerini de İngilizlerden aşağı yukarı bir yüzyıl sonra yaparlar. Burada Rousseau'nun özel yerine dikkat etmek gerekir. Anglo-Sakson demokrasi geleneğinden oldukça farklı olan Fransız ihtilalinin cumhuriyetçi geleneğinin kurucusu olduğu ve bizim Cumhuriyet geleneğimiz üzerine de en önemli etkilerden birini oluşturduğu için Rousseau'nun bu konudaki görüşlerini biraz ayrıntılı olarak görelim⁹:

Rousseau, Hobbes'un tersine Locke gibi doğal bir iyi duruma inanmaktadır. Başka deyişle ona göre insanlar doğal durumda özgür ve mutluydular. Sonra özel mülkiyetin ortaya çıkışı ile bu doğal durum bozuldu. Eşitsizlik, sömürü ve mutsuzluk ortaya çıktı. Bu durumu ortadan kaldırmak üzere de medeni veya sivil duruma geçildi. Bununla birlikte medeni durum doğal durumdan daha iyidir. Çünkü insan orada yasaya itaat eder. Bu yasa kendi yaptığı yasa olduğu için bu onun aslında kendisine itaat etmesi, yani özgür olması demektir. Sözleşmeyi yapan insan o halde özgürdür ve gerekirse bu sözleşmeyi bozmak hakkına da sahiptir. Bireylerin tikel iradelerinin toplamı, genel iradedir. En genel irade de her zaman en haklı olandır. O halde halkın sesi, hakkın sesidir. Bireyin erdemi tikel iradesini genel iradeye uydurmasıdır. Hükümetin ödevi genel iradeye uymaktır. Egemenlik birdir ve bölünmez ve mutlak olarak sözleşmeyi yapanlara aittir. Hükümet genel iradeyi temsil etmez, ancak onun aletidir. Genel iradenin yasama, yürütme ve yargı bakımından bölünmesi söz konusu değildir. O bir bitündür ve sadece yasamaya aittir¹⁰.

⁹ Anglo-sakson demokrasi geleneği ile Fransız ihtilalinin ürünü olan Kıta Cumhuriyetçi geleneği arasındaki farkların geniş bir biçimde tartışılması ile ilgili olarak Régis Debray'in büyük yankılar uyandırmış olan makalesine bakılabilir: R.Debray, "Cumhuriyetçi misiniz, demokrat mı?" *Yeni Forum*, Cilt II, sayı 251, s.35-43.

¹⁰ Copleston, *Aydınlanma*, s.102-115 ve 122-143.

Dikkat edilirse Rousseau'da vurgu *birey hakları* üzerinde değil, *kamu iradesi*, *genel irade* üzerindedir. O *yurttaşı* değil, *halkı* temel alır ve *mutlak eşitlik* üzerinde ısrar eder. İşte Rousseau'nun halkın egemenliği ve onun ifadesi olan devletin otoritesi yanında başka hiçbir sivil kurumun varlığını kabul etmeyen totaliterciliği kendisini Anglo-Sakson demokrasilerinin değil, eski Doğu blokunkiler de dahil olmak üzere halk demokrasileri veya cumhuriyetlerinin manevi babası kılmaktadır. Fransız ihtilali ile devletin kiliseyi tam kontrolü altına alma denemesinin fikir babası da yine önemli ölçüde Rousseau'dur¹¹.

Görülüyor ki dinin siyasetten ayrılma süreci Rousseau'da tamdır. Hatta tersine bu kez siyasetin din üzerine egemenliğinin yolu açılmaktadır. Çünkü Rousseau genel irade üzerinde ısrar etmekte ve açıkca en genel iradenin, en haklı olduğunu ilan etmektedir. O halde bir toplum içinde özel bir dinsel cemaat toplumun tümüne özdeş kılınmadıkça tikel bir irade olarak genel iradenin önünde eğilmek zorundadır. Diğer sivil toplumsal kurumlar gibi kilisenin veya herhangi bir dinsel cemaatin genel irade karşısında silinmesi ve onun iradesine boyun eğmesi zorunludur.

Bir başka nokta toplumda hiçbir sınıfa imtiyaz verilemeyeceğidir. O halde ruhban sınıf ile asiller sınıfının egemenliği paylaşması söz konusu olamaz. Egemenlik kayıtsız şartsız halkın, yani Fransız İhtilalinin tanımlayacağı tarzda burjuva sınıfınıdır. Burjuva sınıfı ise kendisini herhangi bir sınıf olarak değil, tüm halkı temsil eden sınıf olarak tanımlayacaktır. Kitle partileri kavramının da gerçek başlangıç noktası burasıdır¹².

O halde XVIII. yüzyıl Aydınlanması ahlakın dinden, tanrıbilimden bağımsızlaşması gibi siyasetin de artık dinden ideolojiden tam bir kopuşunu temsil eder. Özellikle Fransa gibi bir ülkede bu kopuş çok radikal ve dramatiktir.

¹¹ Liberal-demokratik perspektif ile halk egemenliği perspektifi arasındaki farklar ve bu konuda özellikle Rousseau'nun yeri hakkında şu makaleye başvurulabilir: Werner Becker, "Siyasal özgürlük ve Halk Egemenliği: Çağdaş Demokrasi anlayışındaki Temel Çatışma üzerine," *Yeni Forum*, Cilt 12, s.267, s.36 vd.

¹² A.g.y., s.39-40

XVIII. yüzyıl Aydınlanma filozoflarının diğer bazı ana görüşlerine de kısaca işaret edelim: Bu filozofların temel bir inançları, *ilerlemeye* (terakki, progres) olan inançları veya güvenleridir. Yalnız bir sonraki yüzyıl Romantizm hareketi ile birlikte bu görüş biraz sarsılacak, ancak bu yüzyılın ikinci yarısında varlığını tekrar belli edecektir (pozitivizm ve bilimcilik (scientisme) ile).

Aydınlanma bundan başka bir *hümanizmadır*, ama bir hümanitarizm değildir; her türlü değer, olayın merkezine insanı koyma anlamında hümanizmadır¹³. Aydınlanma aşkın olandan içkin olana geçiştir. "Kökü ve ereği bir üst-dünyada bulunan bir hayat düzeninden kökü ve ereği bu dünyada bulunan bir hayat düzenine geçiş çabası"nı temsil eder¹⁴.

Aydınlanma, aklın ve doğanın, insan doğasının evrenselliğinde bütün insanlığı kucaklamaya çalışır. Bu yüzden *kozmpolitçidir*. Her yerde her toplulukta milli ve dinsel birliklerin üstünde ve dışında değişmeyen insan doğasını arar. Temel kavramlarından biri doğal-pozitif ayırımıdır. Ahlakta, hukukta, dinde sürekli doğal olanı bulmaya, ortaya koymaya çalışır. Kurumlaşmış, pozitif dinlere karşı doğal, akılsal din, pozitif hukuka karşı doğal hukuk, pozitif ahlaklara karşı doğa ahlakı koymak ister. Bundan dolayı da Avrupa-Hıristiyan dünyasında ilk defa olarak Avrupalı ve Hıristiyan olmayan toplumlara da nisbi olarak daha büyük bir ilgi, anlayış ve hoşgörüyü bakar. bununla ilgili olarak özellikle Montesquieu, Voltaire ve Lessing'in adlarını anmak gerekir¹⁵.

Aydınlanma hoşgörü, özellikle dinsel hoşgörü kavramını ortaya çıkaran değil, ancak ona bugünkü anlam ve değerini kazandıran harekettir. XVII. yüzyılın Avrupa'sının din ve mezhep savaşları altında acı çeken halklarına hoşgörünün erdemini, huzur ve güvenini verir. Daha önce bu konuda Bayle, Leibniz ve özellikle Spinoza'nın çabaları belli bir birikim yaratmıştır. Bu yüzyılda ise Locke, Voltaire, Lessing ve diğerleri bu uğurda büyük mücadeleler verirler.

¹³ Hümanizma için bkz. Bogas Zekiyan, *Hümanizm (İnsancılık), Düşünsel İçlem ve Tarihsel Kökenler* İst. 1982, s.15-31.

¹⁴ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, ss.336.

¹⁵ Burada Montesquieu'nün *İran Mektupları*, Voltaire'nin *Candide*'ni ve *Felsefe Sözlüğü*'ndeki çeşitli maddeleri, Lessing'in *Bilge Nathan*'ni özellikle hatırlatmak istiyorum.

Sonuç olarak Aydınlanma çağımızda Batı Liberal, demokratik, çoğulcu toplumlarında mevcut birçok temel değer yaratıldığı hareketin adıdır. Bunlar da yukarıda kısaca işaret ettiğimiz gibi akılcılık, insancılık, hoşgörü, ilerlemeye olan inanç, insanın kendi hayatını aydın bir biçimde kurabileceğine olan güven, bütün insanlarda mevcut doğal yetiler üzerinde gerçekleştirilebilecek ortak bir uzlaşmanın mümkün olabileceğine duyulan ümittir. Daha sonraki yüzyıllar bu inanç, güven ve ümit duygularından bir kısmını alıp götürmüş veya hiç olmazsa oldukça törpülemiştir. Ama onlar kesinlikle bütünüyle terkedilmemişlerdir ve varlık ve etkilerini hala önemli bir ölçüde sürdürmeye devam etmektedirler. Özellikle Batı dünya ve değerlerine yeni yeni girmeye çalışan diğer uluslar veya halklar için onlar bu dünyanın alfabesi olarak alınmak ve benimsenmek zorundadırlar.